

Emil Hilje

Autoportreti zadarskog bilježnika Ilije iz 14. stoljeća

Emil Hilje
Odjel za povijest umjetnosti
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / Received: 16. 1. 2016.
Prihvaćen / Accepted: 1. 6. 2016.
UDK: 7.041.53:347.961.4](497.5Zadar)“13“
347.961.4(497.5Zadar):75.033

Notarial signs serving to authenticate private and public legal documents emerged in Dalmatia during the 12th century. Among the very diverse forms of notarial signs preserved in the Croatian archives, that of Split's canon and Zadar's notary Helias deserves special attention: instead of using a simple graphic symbol, he depicted a young man's torso, which for several reasons may be presumed to be his self-portrait. More than fifty notarial signs by Helias have been preserved: drawings of small dimensions, with a depicted figure that went through various transformations over the period of two decades. Starting from a relatively realistic and quite detailed presentation, in the second phase Helias simplified the drawing and enhanced its elements of caricature, ending with a partially stylized and unified version of his sign. Generally speaking, his drawings were closer to the genre of caricature than an official visual representation, which is why he could style them rather freely as compared to the norms that could be observed in the professional circles, especially in the monumental painting of the 14th century.

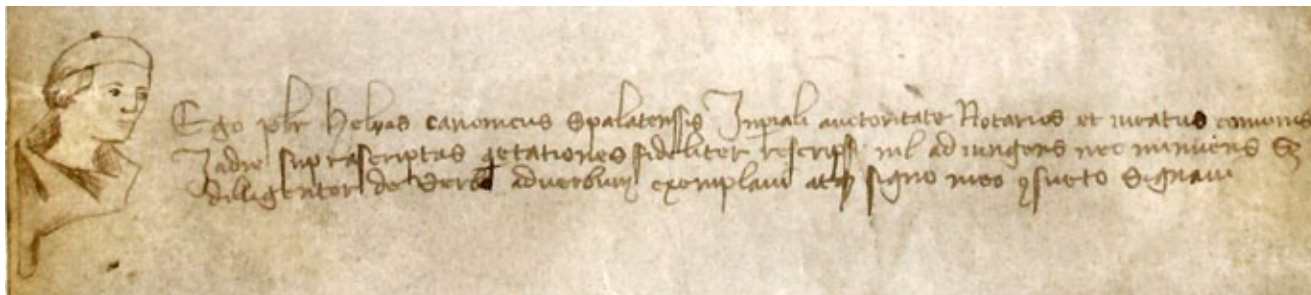
Keywords: self-portrait, drawing, priest Helias, 14th century, Zadar

Prije četrdeset godina objavio je Ivo Petricioli u knjizi posvećenoj umjetničkoj baštini i povijesti Zadra u srednjem vijeku, u sklopu teksta koji se odnosi na srednjovjekovnu odjeću, maleni crtež glave mlađeg muškarca, označivši ga kao „notarski znak (autoportret ?) svećenika Ilije 1375. g.”¹ S obzirom na karakter teksta izostali su konkretniji podatci o samom crtežu, ali i objašnjenje pretpostavke da je u pitanju autoportret. Međutim, već to što se ta ilustracija ne nalazi u poglavlju o slikarstvu, nego u poglavlju o odjeći, upućuje na to da prof. Petricioli, koji je i sam bio sklon na marginama službenih spisa crtati malene portrete, nije taj crtež smatrao umjetničkim djelom, već više zanimljivošću koja privlači pažnju, ali i svjedočanstvom onodobne kulture odijevanja.

Ipak, pomisao da bi se moglo raditi o autoportretu bilježnika, u doba u kojem je forma autoportreta u likovnim umjetnostima u najboljem slučaju bila tek u povojima, nuka nas da crteže svećenika Ilije pokušamo promotriti s njihova likovnog i kulturološkog aspekta, a preko njih i samu ličnost njihova autora.

Dio spisa zadarskog bilježnika svećenika Ilije sačuvan je u Državnom arhivu u Zadru. U pitanju je neveliki sveščić od svega četrnaest folija manjeg formata, koji sadrži spise s kraja 1378. i iz prve polovine 1379. godine.² Međutim, u tim spisima nema ni jednog notarskog znaka.

U Arhivu samostana Sv. Marije u Zadru čuva se, među ostalim ispravama, ukupno jedanaest pergamena koje je napisao svećenik Ilija (*presbiter Helyas*), splitski kanonik i zadarski bilježnik.³ Nastale su u rasponu od 4. ožujka 1361. do 6. travnja 1377. godine, s tim da za jednu od njih nije moguće utvrditi točno vrijeme nastanka, jer se nalazi uz prijepis starije isprave. Svih jedanaest kao notarski znak imaju crtež poprsja mlađeg muškarca odjevenog u neku vrstu habita, s kapom na glavi, visine između 1,8 i 3,9, a širine između 1,2 i 2,1 cm. Da je doista u pitanju notarski znak svjedoči to što gotovo sve pergamene u toj zbirci imaju uz potpis bilježnika notarske znakove, najčešće kao jednostavne grafičke crteže, pa je sasvim razvidno da su u takvoj funkciji upotrijebljeni i navedeni Ilijini crteži, što između ostalog neposredno potvrđuju

1. Svećenik Ilija, Notarski znak i ovjera (4. ožujka 1361., ASSM, Mapa 4, perg. br. 227. – kat. br. 1)
 Priest Helias's notarial sign and authentication (March 4, 1361, ASSM, folder 4, parch. nr. 227 – cat. nr. 1)

tekstovi uz njih, na primjer uz onaj od 4. ožujka 1361. godine (uz kopiju isprave od 8. travnja 1359. godine), uz koju je na dnu naznačeno da ju je prepisao svećenik Ilija, splitski kanonik i zadarski bilježnik, te označio svojim uobičajenim znakom: *Ego presbiter Helyas canonicus Spalatensis imperiali auctoritate notarius et iuratus comunis Iadre suprascriptas quietationes fideliter rescripsi ... atque signo meo consueto signavi.*⁴ Slična se formulacija nalazi i uz ostale crteže, na primjer uz onaj u dokumentu od 3. studenog 1365. godine: *Ego presbiter Helyas canonicus Spalatensis imperiali auctoritate notarius et iuratus comunis Iadre ... scripsi et puplicavi (!) signoque meo consueto signavi.*⁵ što isključuje svaku dvojbu o formalnoj ulozi navedenih crteža kao sredstva javne ovjere.

U Državnom arhivu u Zadru čuvaju se u različitim fondovima trideset i četiri pergamene koje je napisao svećenik Ilija i ovjerio svojim karakterističnim notarskim znakom, to jest crtežom poprsja mlađeg muškarca odjevenog u habit, s kapom na glavi. U fondu *Pergamene notariles* sačuvane su četiri, napisane između 17. veljače 1368. i 5. svibnja 1379. godine.⁶ U fondu pergamena samostana Sv. Krševana sačuvano ih je pet, nastalih između 29. kolovoza 1365. i 25. travnja 1373. godine.⁷ U fondu pergamena rogovskog samostana Sv. Kuzme i Damjana nalazimo čak dvadeset i jednu ispravu s Ilijinim notarskim znakom, u rasponu od 3. travnja 1365. do 5. veljače 1378. godine.⁸ Tri pergamene iz 1367. i 1368. godine nalaze se u spisima samostana Sv. Dominika,⁹ te još jedna u spisima samostana Sv. Nikole, datirana 8. veljače 1370. godine.¹⁰

Osim navedenih, tri pergamene s notarskim znakom svećenika Ilije, iz 1366., 1373. i 1375. godine, čuvaju se u Arhivu HAZU u Zagrebu,¹¹ četiri iz 1368., 1372., 1374. i 1376. godine u Muzeju grada Trogira u Zbirci obitelji Fanfogna Garagnin, a jedna iz 1373. godine u Kaptolskom arhivu u Splitu,¹² čime ukupan broj do sada poznatih crteža svećenika Ilije doseže broj pedeset i tri.¹³

Uspoređeni sa svim ostalim notarskim znakovima koje susrećemo u zadarskoj arhivskoj građi, za koje su navedeni arhivski fondovi ujedno i najizdašniji izvor,¹⁴

ovi crteži predstavljaju sasvim izuzetan i neobičan notarski znak. Naime, notarski su znakovi redovito grafičkog karaktera, manje ili više razrađeni crteži dekorativnih motiva uz eventualno uplitanje slova,¹⁵ ali bez ikakvih figuralnih sadržaja.¹⁶ U tom kontekstu notarski znak svećenika Ilije doista predstavlja „posebnost u tipologiji zadarskih notarskih znakova”.¹⁷

O razlozima takvog pomalo osebnog izbora motiva notarskog znaka moguće je tek nagađati. U kontekstu likovne, pa i šire kulturološke analize, prije svega trebalo bi pokušati utvrditi je li doista u pitanju autoportret.¹⁸ U tom smislu potrebno je najprije tvrditi u kolikoj mjeri prikazani lik posjeduje individualne portretne karakteristike. Također, postavlja se i pitanje da li se fizionomija mijenjala tijekom godina i pratila starenje samog Ilije, ili je, kao službeni i ovjereni notarski znak morala ostati u okvirima zadanim na samom početku. Kronologija većine isprava u kojima se nalazi crtež nije dvojbena, jer odgovara datumima sastavljanja isprava. Tek u jednom slučaju, u kojem je u pitanju prijepis ranije isprave (od 25. rujna 1340.),¹⁹ nije moguće utvrditi kada je sam prijepis načinjen, dakle ni to kada je nastao crtež uz rečenu ispravu. Sve ostale sačuvane izvorne isprave koje sadrže Ilijin notarski znak napisane su u vremenu od 1361. do 1379. godine.²⁰ U rasponu od osamnaest godina promjene u fizionomiji možda i ne moraju biti pretjerano uočljive, a također treba uzeti u obzir i mogućnost da je Ilija prilikom crtanja znaka na isprave jednostavno precrtao neki prije nacrtani uzorak, umjesto da svaki put iznova pokuša realizirati uvjerljiv autoportret.²¹

Svi poznati notarski znakovi svećenika Ilije na jednak su način smješteni uz njegov potpis, to jest bilježničku ovjeru, koja se nalazi ispod i odvojeno od teksta samog dokumenta, u donjem dijelu lijeve margine lica pergamene, neposredno uz riječ *Ego*. Sve prikazuju glavu i dio poprsja mlađeg muškarca u nekoj vrsti habita, s kapom na glavi. Već sama odjeća, koja zapravo kombinira svećeničko ruho s očito profanim i pomalo modnim detaljem kape, upućuje na svećenika kojem njegov temeljni poziv

2. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (4. ožujka 1361., ASSM, Mapa 4, perg. br. 227. – kat. br. 1)
Priest Helias's notarial sign – self-portrait (March 4, 1361, ASSM, folder 4, parch. nr. 227 – cat. nr. 1)

3. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (3. studenog 1365., ASSM, Mapa 4, perg. br. 240. – kat. br. 5)
Priest Helias's notarial sign – self-portrait (November 3, 1365, ASSM, folder 4, parch. nr. 240 – cat. nr. 5)

možda nije i jedina preokupacija, to jest kojem nisu sasvim strani elementi svjetovnog života. Ilija, kao splitski kanonik, koji u Zadru vjerojatno nije imao previše dužnosti vezanih uz svoj svećenički poziv,²² a zacijelo se mogao barem dijelom održavati svojom bilježničkom djelatnošću,²³ čini se sasvim pogodnim kandidatom za tako predočen lik mladog svećenika nešto slobodnijeg stila života. Stoga smatram da se može zaključiti da, barem na razini prvobitnog predloška i zamisli, svi navedeni crteži predstavljaju Ilijin autoportret.²⁴

4. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (3. kolovoza 1367., HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 245. – kat. br. 16)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (August 3, 1367, HR-DAZD, Benedictine monastery of St Chrysogonus in Zadar (918-1806), parch. nr. 245 – cat. nr. 16)

Od crteža pouzdane kronologije najraniji je onaj od 4. ožujka 1361. godine (uz kopiju dokumenta od 8. travnja 1359. godine – ASSM, Mapa 4, perg. br. 227). Prikazana osoba izrazito je mladolika, pa bi se moglo pretpostaviti da je doista u pitanju jedan od najranijih Ilijinih autoportreta. Naslikan je preciznim i sigurnim linijama, koje u potpunosti definiraju individualiziranu fizionomiju. Lice je široko, brada tek lagano zašiljena, a vrat elegantan. Linija obrva sasvim je mekana, oči malene, ali vrlo vješto oživljene, nos nenaglašen, a usnice nježno iscrtane. Kosa pada preko uha u fino definiranim zavijenim pramenovima, a sjenčenje unutrašnjosti habita izvedeno je finim i gustim prekrštenim linijama. U pogledu preciznosti i finoće crteža ovaj prikaz predstavlja jedan od najpedantnije izrađenih, što bi također upućivalo na raniju fazu, to jest vrijeme kada je Iliji vjerojatno bilo više stalo do uvjerljivosti prikaza.

Ostali crteži iz ranije faze, otprilike do 1365. godine, otkrivaju jasnu ovisnost o istom konceptu i u osnovi prikazuju isti lik, premda ne uvijek i jednako kvalitetno izveden.

Na crtežima nastalim između 1366. i 1368. godine prikazani lik počinje izgledati nešto starije, a dijelom poprima i karakteristike karikature, pri čemu je stilizacija naglašenija. Lice je nešto manje široko, brada zašiljenija, a usnice smještene na rub lica, čime je poluprofil malo pomaknut prema profilu, pa je lijevo oko manje vidljivo. Ostali elementi ipak su izrazito podudarni, pa nema sumnje da je u pitanju ista osoba, još uvijek u istoj odjeći i kapi, s karakterističnim kovrčama kose prebačene preko uha, iako ne više tako mladolika izgleda. Međutim, crtež je postao nešto tvrdi, a linije naglašenije.

5. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (23. studenog 1368., HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 87. – kat. br. 23)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (November 23, 1368, HR-DAZD, Benedictine monastery of St Cosmas and Damian at Čokovac (1059-1806), parch. nr. 87 – cat. nr. 23)

6. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (30. ožujka 1370., ASSM, Mapa 4, perg. br. 270. – kat. br. 26)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (March 30, 1370, ASSM, folder 4, parch. nr. 270 – cat. nr. 26)

Na crtežima iz 1368. godine počinje se pojavljivati bora pokraj lijevog oka, više ili manje naglašena, a gube se i karakteristične kovrče kose, koja se počinje definirati jednostavnim ovalnim oblikom ispod kape, tek s naznačenim pramenovima. U većini slučajeva lik izgleda stariji, pa se čini da barem dijelom prati starenje samog Ilije, pri čemu, posebice na pojedinim crtežima, lice dobiva na izražajnosti i ekspresivnosti. Takav pristup prikazanom liku traje do početka sedamdesetih godina, kada kulminira u likovima na pergamenama od 30. ožujka 1370. i 25. travnja 1373. godine.

Međutim, već u to vrijeme uočljiva je i tendencija unificiranja prikazanog lika, pa čak i vraćanja na lik s mladenačkim izgledom, premda nešto izduženiji i mršaviji od onoga iz rane faze. Tako od konca 1373., pa sve do 1379. godine prikazani likovi uglavnom izgledaju kao varijante istog, zadanog predloška, izrazito mlađe fizionomije od onih iz druge polovine šezdesetih godina.

7. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (18. rujna 1371., HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 97. – kat. br. 30)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (September 18, 1371, HR-DAZD, Benedictine monastery of St Cosmas and Damian at Čokovac (1059-1806), parch. nr. 97 – cat. nr. 30)

Ukupno, čini se da bi navedene crteže bilo moguće podijeliti u tri grupe. Najraniju (1361. – 65.) odlikuje prikaz mladenačke fizionomije, izrađen vrlo preciznim linijama, koji stoji u funkciji portretne individualizacije prikazanog lika. Drugu skupinu čine crteži iz srednje faze (1366. – 73.), na kojima je uočljiva pojava jače stilizacije u crtežu, izostaju neki elementi (kovrče kose), ali se pojavljuju neki novi elementi (bora pokraj oka i naglašeniji lukovi obrva), koji izvorni mladenački izgled više ili manje postaraju. Konačno, treću grupu čine crteži iz kasnije faze (1371. – 79.), kod kojih je stilizacija najizrazitija, ali lik ponovo izgleda nešto mlađi, mršavijeg i elegantnijeg lica, iako su zadržani i bora

pokraj oka i naglašen luk obrva. Iz svega bi se moglo zaključiti da je Ilija, koncipirajući svoj notarski znak, počeo sa svojim autoportretom, koji je tijekom prolaska vremena donekle slijedio fizičke promjene vezane uz starenje, a zatim je u jednom trenutku odustao od takve forme autoportreta i svoj notarski znak dijelom približio izvornom portretu, ali pritom ga na određeni način unificirao. Ipak, unatoč međusobnoj bliskosti koju pokazuju pojedini crteži, među sačuvanim primje-

8. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (31. listopada 1372., HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 257. – kat. br. 35)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (October 31, 1372, HR-DAZD, Benedictine monastery of St Chrysogonus in Zadar (918-1806), parch. nr. 257 – cat. nr. 35)

9. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (25. travnja 1373., HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 258. – kat. br. 40)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (April 25, 1373, HR-DAZD, Benedictine monastery of St Chrysogonus in Zadar (918-1806), parch. nr. 258 – cat. nr. 40)

rima nije moguće pronaći dva identična, što ukazuje na to da je Ilija vjerojatno svjesno varirao prikazani lik.²⁵ Pritom treba imati na umu da je dio razlika među pojedinim crtežima između ostalog uvjetovan i objektivnim čimbenicima, kao što su kvaliteta pergamene (osobito u smislu hrapavosti površine), naoštrenost pera i koncentrat tinte. Također su i oštećenja koje su pojedine per-

10. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (3. siječnja 1375., ASSM, Mapa 4, perg. br. 282. – kat. br. 45)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (January 3, 1375, ASSM, folder 4, parch. nr. 282 – cat. nr. 45)

gamene doživjele tijekom vremena umnogome utjecala na današnji izgled pojedinih crteža.

Što se tiče likovnih elemenata po kojima bi se moglo procjenjivati eventualni umjetnički senzibilitet samog Ilije, treba naglasiti da je riječ o crtežima koji po svemu sudeći nisu bili plod nekakve „umjetničke” ambicije, čak i kada bismo takvu terminologiju mogli primjeniti

11. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (4. veljače 1377., HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 45. – kat. br. 48)

Priest Helias's notarial sign – self-portrait (February 4, 1377, HR-DAZD, Zadar commune (1300-1561), notarial parchment nr. 45 – cat. nr. 48

na onodobnu likovnu produkciju. Zacijelo Ilija, poput mnogih ljudi od pera, jednostavno nije mogao odoljeti nagonu za crtanjem,²⁶ pa je dio te svoje sklonosti i vještine na osebujan način ugradio u posao kojim se bavio. U osnovi, njegovi su crteži očito bliži formi karikature nego reprezentativnom likovnom izrazu,²⁷ ali upravo stoga i daleko slobodniji od onih normi kojima se nužno podvrgavalo profesionalno, a osobito monumentalno slikarstvo 14. stoljeća. Ipak, unatoč tome što kao svojevrsne „črčkarije” dijelom posjeduju ponešto bezvremenski karakter, svojim likovnim karakteristikama upućuju i na određeno poznavanje formalnog jezika reprezentativnog slikarstva. Vješto baratanje linijom i lakoća s kojom Ilija

minimumom izražajnih sredstava ocrtava ne samo portretne nego i psihološke odlike prikazanog lika, u osnovi su tekovina gotičke likovne kulture.

Dakako, s obzirom na odlike i namjenu rečenih crteža, teško je Ilijine autoportrete staviti u neki širi kontekst. Čitav kompleks najraznolikijih likovnih rješenja notarskih znakova sačuvanih u europskim arhivima još uvijek je nedovoljno istraženo područje,²⁸ koje bi u budućnosti moglo donijeti i nove spoznaje. Međutim, kada je riječ o malobrojnim poznatim antropomorfnim notarskim znakovima, čini se da su mahom bliži groteski nego pokušaju prikaza stvarnih osoba, premda je za neke od njih jasno da im je namjera asocijativno povezati prikazani lik i identitet samog bilježnika.²⁹ No neki od njih ipak upućuju na to da Ilijin slučaj nije jedinstvena pojava.³⁰

S druge strane, monumentalna umjetnost 14. stoljeća po svojoj je prirodi sasvim drukčijeg karaktera i teško može pružiti ozbiljniji komparativni materijal. Ipak, sama forma autoportreta, premda barem na deklarativnoj razini odsutna iz srednjovjekovnog monumentalnog slikarstva,³¹ prisutna je, iako u vrlo rijetkim i pojedinačnim slučajevima, u srednjovjekovnom slikarstvu minijatura.³² Dakako, u najstarijim od tih autoportreta, poput onog sv. Dunstana u *St Dunstan's Classbook (Glastonbury Classbook)* iz sredine 10. stoljeća (Oxford, Bodleian Library, MS Auct. F.4.32, fol. 1r), ili pisara Vigila na minijaturama u *Codex Vigilanus (Códice Albeldense)* iz 976. godine (El Escorial, Real Biblioteca, Ms. d.I 1, fol. 22v i 428r), vjerojatno nema ni smisla tražiti izrazite portretne (autoportretne) karakteristike. Nešto izrazitije portretne karakteristike otkrivaju likovi slikara Hildebertusa i njegova pomoćnika Everwinusa u manuskriptima *De Civitate Dei* sv. Augustina iz 1136. godine (Praha, Knihovna pražské metropolitní kapituly, Ms. A 21/1, fol. 153r) i *Horologium Olomucense (Olomoucense)*, otprilike iz istog vremena (Stockholm, Kungliga biblioteket – Sveriges nationalbibliotek, Ms. A 144, fol. 34v). Međutim, već autoportreti fra Ruffillusa s kraja 12. stoljeća, u oba poznata primjera (*Weissenauer Passionale*, Cologne-Genève, Fondation Martin Bodmer, Cod. Bodmer 127, fol. 244r;³³ Amiens, Bibliothèque municipale, ms Lescalopier 30, fol. 29v) otkrivaju pokušaj jasno definiranog individualnog portreta, zacijelo barem na osnovnoj razini bliskog liku samog iluminatora. Sličan je slučaj i s autoportretom redovnice Gude, smještenom u inicijal slova „D” u *Homiliaru* iz istog vremena (Frankfurt am Main, Stadt-und Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Ms. Barth. 42, fol. 110v). Također i najpoznatiji primjer, lik minijaturiste Matthewa Parisa iz sredine 13. stoljeća, u manuskriptu *Historia Anglorum* (London, British Library, Royal 14 C VII, fol. 6r), prilično jasno otkriva

12. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (6. travnja 1377., ASSM, Mapa 4, perg. br. 285. – kat. br. 49)
Priest Helias's notarial sign – self-portrait (April 6, 1377, ASSM, folder 4, parch. nr. 285 – cat. nr. 49)

13. Svećenik Ilija, Notarski znak – autoportret (5. svibnja 1379., HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 48. – kat. br. 53)
Priest Helias's notarial sign – self-portrait (May 5, 1379, HR-DAZD, Zadar commune (1300-1561), notarial parchment nr. 48 – cat. nr. 53)

autoportretne karakteristike. Lik redovnika na margini časoslova s konca 13. stoljeća (Baltimore, Walters Art Gallery, Ms. W.102, fol. 33v), koji na konopu vuče stih psalma 127, koji je pisar izostavio, i rukom pokazuje na mjesto gdje ga treba staviti, također je moguće protumačiti kao autoportret iluminatora (ukoliko nije prikazan sam pisar kako ispravlja svoju grešku),³⁴ no portretne su karakteristike tu sasvim skromno izražene.³⁵ Najbliži Ilijinim autoportretima po vremenu nastanka su maleni

prikazi iluminatora Richarda de Montbaston i njegove žene Jeanne u rukopisu *Roman de la Rose* iz druge četvrtine 14. stoljeća (Paris, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Français 25526, fol. 77v), koji međutim ne očituju jasne portretne elemente.

Ipak, malobrojnost, ali i vremenska i prostorna (djelom i kulturološka) udaljenost navedenih primjera,³⁶ otežava prosudbu mjesta Ilijinim autoportreta u okviru nekog šireg konteksta. No u svakom slučaju, grupa od

pedesetak autoportreta iz 14. stoljeća, bez obzira na njihove dimenzije i karakter, predstavlja svojevrсни fenomen u okvirima hrvatske, pa i europske likovne kulture. Pritom čak i nije toliko riječ o likovnoj kvaliteti samih crteža, koja doista nije velika, koliko o mogućem bogatstvu oblika vizualne komunikacije u onodobnom Zadru i Dalmaciji.

Bez obzira na moguće prosudbe umjetničke vrijednosti Ilijinih crteža, ne može biti dvojbe o tome da su oni, u vrijeme kada su nastali i u relativno velikom broju kružili Zadrom, predstavljali jedan od elemenata opće likovne kulture grada, te na marginama monumentalnih i svečanih likovnih očitavanja predstavljali

dio one raznolikosti vizualnih komunikacija srednjeg vijeka koja nam najčešće izmiče „usljed nedostatka materijalnih dokaza”. Jesu li u pitanju tek ostatci neke šire crtačke djelatnosti? Je li Ilija svoje prijatelje uveseljavao portretnim karikaturama svojih poznanika, javnih ličnosti ili čak i čitavih životnih situacija? Sklon sam vjerovati da jest. No, bilo kako bilo, sačuvani crteži na pergamenama nedvojbeno su svjedočanstvo da je likovno izražavanje u srednjovjekovnom Zadru, osim na uzoranim njivama profesionalne i reprezentativne umjetnosti, pupalo i cvjetalo i na sporednim puteljcima, u pukotinama i zakutcima,³⁷ zazivajući pažnju očiju, tada još nezamorenih i željnih vizualnih podražaja.

Katalog

1. Od crteža pouzdane kronologije najraniji je onaj od 4. ožujka 1361. godine (uz kopiju dokumenta od 8. travnja 1359. godine – ASSM, Mapa 4, perg. br. 227.). Ima dimenzije 3,5 x 1,9 cm. Prikazano je poprsje mlađeg muškarca u poluprofilu. Odjeven je u neku vrstu redovničkog habita, a na glavi ima karakterističnu široku kapu s repićem na tjemenu.³⁸ Ispod kape sa stražnje strane proviruje kosa, koja u zavijenim pramenovima pada preko uha. Maleni nos, linije obrva, oči i usta definirani su jednostavnim potezima, a nešto je naglašenija linija koja definira obrise lica. Brada je lagano zašiljena, a vrat izdužen i elegantan. Habit je prikazan sasvim shematski, s produžetkom sa stražnje strane koji sugerira postojanje kapuljače, a sjenčenje nabora izvedeno je gustim prekriženim linijama.

2. Crtež u dokumentu od 3. travnja 1365. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Ćokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 74.) ima dimenzije 3 x 1,5 cm. Izgleda kao nešto lošija kopija prethodnog, ali uz određene promjene. Desni obraz nema istaknutu ličnu kost, brada je manje zašiljena, a linija gornje usnice produžena tako da se spaja s obrisom lica, što u konačnici daje nešto drukčiji psihološki izraz. Ostali elementi izrazito su podudarni, pa nema sumnje da je u pitanju ista osoba, u istoj odjeći i kapi, s karakterističnim kovrčama kose prebačene preko uha.

3. Crtež u dokumentu od 28. kolovoza 1365. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na

Ćokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 75.) ima dimenzije 2,9 x 1,5 cm. Unatoč lošijem stanju očuvanosti, otkriva nešto brižljiviju obradu od prethodnog. Iako je očito u pitanju isti lik, draperija je finije iscrтана, kapa na glavi voluminoznija, a detalji fizionomije nešto razrađeniji. Ponovo je istaknuta lična kost, a vrh brade lagano je zašiljen.

4. Crtež u dokumentu od 29. kolovoza 1365. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 235.) ima dimenzije 3,1 x 2 cm. Premda je crtež nastao tek dan kasnije od prethodnog, vidljive su određene razlike u pristupu. Lice je nešto manje široko, brada istaknutija, a poluprofil lagano pomaknut prema profilu, tako da su usnice smještene na rub lica, a lijevo oko manje vidljivo nego na prethodnom crtežu. Ostali elementi izrazito su podudarni, pa nema sumnje da je u pitanju ista osoba, još uvijek u istoj odjeći i kapi, s karakterističnim kovrčama kose prebačene preko uha.

5. Crtež u dokumentu od 3. studenog 1365. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 240.) ima dimenzije 3,1 x 1,8 cm. Izgleda kao nešto lošija kopija prethodnog, ali uz određene promjene. Vrat je izrazito tanji, ramena vidljivija, a usne lošije nacrtane. Manje brižljivi potezi pera na čitavom crtežu upućuju na to da je možda izrađen nešto brže, pa se osjeća lagani pomak prema karikaturalnom.

6. Crtež u dokumentu od 2. veljače 1366. godine (Arhiv HAZU, D-V-50.) ima dimenzije 2,8 x 1,5 cm. Premda su

14. Svećenik Ilija, Notarski znakovi – autoportreti, kat. br. 1 do 12 (omjer 1,5 : 1)
Priest Helias's notarial signs – self-portraits, cat. nr. 1-12 (ratio 1.5:1)

15. Svećenik Ilija, Notarski znakovi – autoportreti, kat. br. 13 do 24 (omjer 1,5 : 1)
Priest Helias's notarial signs – self-portraits, cat. nr. 13-24 (ratio 1.5:1)

usnice nešto bolje izrađene nego na prethodnom, ukupno očituje sličnu razinu tvrdoće u crtanju, iako su elementi karikaturalnosti ipak manje naglašeni. Najuočljivija razlika u odnosu na prethodne crteže je manje brižljiva obrada frizure, pri čemu su gotovo nestale karakteristične kovrče.

7.

Crtež u dokumentu od 6. veljače 1366. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. - 1806.), Pergamene, br. 76.) ima dimenzije 2,5 x 2 cm. Čitav lik nagnut je prema naprijed, čime je ostvarena svojevrsna živost i dinamika. Također je naglašeniji pomak prema profilu, a bolje nacrtane oči pojačavaju psihološku uvjerljivost. Ipak, linije sjenčenja, iscrtavanja obrisa kape i frizure, očituju sličnu tvrdoću kao i na prethodnom crtežu.

8.

Crtež u dokumentu od 22. travnja 1366. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. - 1806.), Pergamene, br. 241.) ima dimenzije 1,7 x 1,4 cm. Izuzetno je loše sačuvan, a uz to i znatno manjih dimenzija, pa detalje nije moguće jasno sagledati. Ipak, po općem izgledu čini se sličnijim crtežima iz 1365. godine, nego onima koji mu neposredno prethode, osim što je također nagnut prema naprijed.

9.

Crtež u dokumentu od 28. svibnja 1366. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. - 1806.), Pergamene, br. 77.) ima dimenzije 3 x 2,1 cm. Znatno je finije crtan od nekolicine prethodnih. Sjenčenje habita izvedeno je gustim tankim linijama, a znatno su preciznije nacrtani dijelovi fizionomije i frizura, na kojoj se polako gube karakteristične kovrče na završetku. No, povratak brižljivijem crtanju i odmak od karikaturalnosti, jasnije ističu da je nacrtani lik uočljivo stariji od onoga na ranim crtežima.

10.

Crtež u dokumentu od 7. lipnja 1366. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 243.) ima dimenzije 2,3 x 1,5 cm. Izgleda poput nešto lošije kopije prethodnog. Manje je brižljivo crtan, što je osobito uočljivo u definiranju odjeće. Kovrče kose nešto su naglašenije, brada jače zašiljena, a čitav lik nešto zdepastiji.

11.

Crtež u dokumentu od 26. listopada 1366. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 246.) ima dimenzije 1,8 x 1,2 cm. Premda je u osnovi sličan prethodnom, otkriva još jaču dozu

stilizacije, pri čemu je linija obrve iznad desnog oka produžena, a kovrče iznad uha jedva zamjetljive. Lik je još naglašenije zdepast, s izrazito širokim vratom, a doima se nešto starijim nego na prethodnim crtežima.

12.

Crtež u dokumentu od 17. studenog 1366. godine (uz prijepis listine iz 1200. godine - HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. - 1806.), Pergamene, br. 23.) ima dimenzije 2,3 x 1,6 cm. Vrlo je blizak liku u dokumentu od 28. svibnja. Ipak, nešto je manje brižljivo crtan, brada je nešto naglašenija, vrat malo širi, a kosa je gotovo sasvim izgubila kovrče.

13.

Crtež u drugom dokumentu od 17. studenog 1366. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. - 1806.), Pergamene, br. 81.) ima dimenzije 2,4 x 1,8 cm. Budući da je nacrtan isti dan kao i prethodni, razlike su neočekivano velike, prije svega u robusnosti čitavog lika, znatno bližoj liku u dokumentu od 26. listopada, a zatim i u drukčije nacrtanim očima, čime je ostvaren i različit psihološki prikaz.

14.

Crtež u dokumentu od 17. veljače 1367. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. - 1806.), Pergamene, br. 82.) ima dimenzije 3 x 2,1 cm. Ponovo je u pitanju nešto elegantniji i brižljivije nacrtan lik. Brada je manje naglašena nego na prethodnim crtežima, ali su u odnosu na njih pojačane linije obrva, a kosa je gotovo sasvim svedena na shematski prikaz.

15.

Crtež u dokumentu od 4. srpnja 1367. godine (HR-DAZD, Dominikanski samostan Sv. Dominika u Zadru (1228. - 1806.), Pergamene, br. 108.) ima dimenzije 3,1 x 2,2 cm. Lik je vrlo blizak onom u prvom dokumentu od 17. listopada 1366. godine, s naglašenom isturenom bradom. Međutim, usnice i kosa nešto su detaljnije nacrtani, a linija obrva naglašenija.

16.

Crtež u dokumentu od 3. kolovoza 1367. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. - 1806.), Pergamene, br. 245.) ima dimenzije 2,8 x 1,9 cm. Vrlo je sličan prethodnom. Međutim, vrat je nešto izduženiji, a linije usnica drukčije, što, u kombinaciji sa znatno većim očima, čitavom liku daje drukčiji psihološki izraz.

16. Svećenik Ilija, Notarski znakovi – autoportreti, kat. br. 25 do 36 (omjer 1,5 : 1)
Priest Helias's notarial signs – self-portraits, cat. nr. 25-36 (ratio 1.5:1)

17.

Crtež u dokumentu od 17. veljače 1368. godine (HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 38.) ima dimenzije 2,8 x 1,6 cm. Osnovna tipologija lika bliska je dvama prethodnim. Nešto su naglašenije kosa i kapa, koje se jače produžuju iza glave, a prikazana se osoba doima nešto mlađom.

18.

Crtež u dokumentu od 27. veljače 1368. godine (Muzej grada Trogira, Zbirka obitelji Fanfogna Garagnin, Pergamene, inv. br. 1831. (58.)) ima dimenzije 2,8 x 1,7 cm. Vrlo je sličan prethodnom, no za nijansu je zdepastiji, čelo je naglašenije, a nos i brada zašiljeniji.

19.

Crtež u dokumentu od 6. ožujka 1368. godine (HR-DAZD, Dominikanski samostan Sv. Dominika u Zadru (1228. – 1806.), Pergamene, br. 111.) ima dimenzije 3,1 x 1,9 cm. Još jednom ponavlja tipologiju lika od 3. kolovoza 1367. godine. Međutim, sitne razlike u prikazu očiju, usnica i brade čine lik živahnijim i mlađim. Također, kao u prethodna dva, kosa i kapa jače su produžene iza glave.

20.

Crtež u drugom dokumentu od 6. ožujka 1368. godine (HR-DAZD, Dominikanski samostan Sv. Dominika u Zadru (1228. – 1806.), Pergamene, br. 113.) ima dimenzije 3 x 2,1 cm. Znatno je sličniji liku u dokumentu od 27. veljače, nego onome nacrtanom isti dan, što bi moglo govoriti u prilog tome da je Ilija prilikom crtanja svog notarskog znaka imao pred sobom neki od ranijih crteža, ali ne nužno onaj koji je bio i vremenski najbliži.

21.

Crtež u dokumentu od 12. lipnja 1368. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 88.) ima dimenzije 2,7 x 1,8 cm. Izrazito je sličan prethodnom, ali s nešto tvrđim potezima pera. Međutim, uz rub desnog oka pojavljuje se lagano naznačena bora.

22.

Crtež u dokumentu od 24. kolovoza 1368. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 86.) ima dimenzije 3 x 1,9 cm. Ponavlja tipologiju prethodnih likova, uz nešto naglašeniju karikaturalnost, a bora pokraj desnog oka već je sasvim jasno definiran element prikaza.

23.

Crtež u dokumentu od 23. studenog 1368. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 87.) ima dimenzije 3,4 x 2,1 cm. Također pripada istom tipu kao i prethodni. Međutim, izostala je bora pokraj desnog oka, a kosa je sasvim stilizirana, bez ikakve naznake kovrča. Lik je nešto elegantniji, a crtež izveden snažnim i jasnim potezima pera, što istovremeno pojačava dojam stilizacije, ali i likovne uvjerljivosti.

24.

Crtež u dokumentu od 9. prosinca 1369. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 261.) ima dimenzije 2,6 x 2 cm. U osnovi ponavlja tipologiju likova iz 1368. godine. Premda je u pitanju još uvijek mladenački lik, ponovo je prisutna bora uz rub desnog oka.

25.

Crtež u dokumentu od 8. veljače 1370. godine (HR-DAZD, Samostan klarisa Sv. Nikole u Zadru (1202. – 1798.), Pergamene, br. 225.) ima dimenzije 2,8 x 2 cm. Poput lika u dokumentu od 23. studenog 1368. godine, rađen je čvrstim i sigurnim potezima pera, koji naglašavaju ekspresivnost. Međutim, iako sam lik djeluje mladenački, bora uz rub desnog oka snažno je naglašena.

26.

Crtež u dokumentu od 30. ožujka 1370. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 270.) ima dimenzije 3,3 x 2,1 cm. Predstavlja jednu od najekspresivnijih varijanti među sačuvanim Ilijinim autoportretima. U pitanju je zapravo prikaz već sredovječnog muškarca, s jako naglašenom borom pokraj desnog oka, borom preko nosa i tvrđim crtežom brade. Jednako kao i na likovima od 23. studenog 1368. i 8. veljače 1370. godine, kovrče kose sasvim su nestale i zamijenjene su jednostavnom stiliziranom kosom koja pada preko uha.

27.

Crtež u dokumentu od 25. kolovoza 1370. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 264.) ima dimenzije 2,7 x 1,9 cm. Predstavlja vraćanje nešto mlađem liku, prije svega time što su izostale bore pokraj oka i preko nosa. No, u ostalim elementima prikaza lika i razine stilizacije crteža dosta je blizak prethodnom.

28.

Crtež kojem nije moguće utvrditi točno vrijeme nastanka, u kopiji dokumenta od 25. rujna 1340. godine (ASSM, Mapa 3, perg. br. 176.) ima dimenzije 3,1 x 2 cm.

17. Svećenik Ilija, Notarski znakovi – autoportreti, kat. br. 37 do 48 (omjer 1,5 : 1)
Priest Helias's notarial signs – self-portraits, cat. nr. 37-48 (ratio 1.5:1)

Pokazuje dosta sličnosti s prethodnim, pa bi se moglo pretpostaviti da je nastao otprilike u isto vrijeme.

29.

Crtež u dokumentu od 18. listopada 1370. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 94.) ima dimenzije 3,4 x 2,2 cm. Sličan je dvama prethodnima, ali lik je nešto elegantniji, izduženog vrata i naglašenije mladolik, no bora pokraj oka jače je istaknuta. Također je i donji dio habita malo produžen.

30.

Crtež u dokumentu od 18. rujna 1371. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 97.) ima dimenzije 2,8 x 1,5 cm. Ponavlja u osnovi isti lik kao i prethodni crtež, s laganim razlikama u potezima kojima su definirane linije očiju, nosa, usnica i brade, a donji istaknuti dio habita neuobičajeno je širok.

31.

Crtež u dokumentu od 8. listopada 1371. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 98.) ima dimenzije 2,9 x 1,8 cm. Predstavlja varijantu prethodnog, ponovo tek s razlikama u pojedinim potezima pera. Međutim, bora pokraj oka snažno je izdužena, a izostao je karakteristični repić navrh kape.

32.

Crtež u dokumentu od 4. siječnja 1372. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 276.) ima dimenzije 2,8 x 1,8 cm. U osnovi je varijanta onih iz 1371. godine, no lik je nešto zdepastiji, obrve jako naglašene, a brada isturenija.

33.

Crtež u dokumentu od 17. veljače 1372. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 95.) ima dimenzije 3,5 x 1,9 cm. Iako je lik u osnovi sličan prethodnom, znatno je izduženiji i elegantniji, a linije čvršće i naglašenije, što pojačava dojam stiliziranosti. Obrve su ipak manje naglašene, a izostala je i bora pokraj oka, pa prikazana osoba izgleda nešto mlađe. Također je i donji dio habita izduženiji nego na ranijim prikazima.

34.

Crtež u dokumentu od 11. travnja 1372. godine (Muzej grada Trogira, Zbirka obitelji Fanfogna Garagnin, Pergamene, inv. br. 1837. (64.)) ima dimenzije 3,4 x 1,9 cm. Sličan je onom od 4. siječnja, tek za nijansu elegantniji i s još naglašenijom borom pokraj oka i isturenom bradom.

35.

Crtež u dokumentu od 31. listopada 1372. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 257.) ima dimenzije 3,7 x 1,9 cm. Sličan je onom od 17. veljače, nešto manje izdužen, naglašenije linije obrva, ali bez bore pokraj oka, pa se čini da još više otkriva tendenciju povratka mlađem liku.

36.

Crtež u dokumentu od 2. studenog 1372. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 101.) ima dimenzije 3,9 x 1,9 cm. Također pokazuje sličnosti s likom u dokumentu od 17. veljače, ali nešto ublaženih linija, premda su i vrh nosa i vrh brade naglašeno šiljasti. Bora pokraj oka jedva je uočljiva, pa je ukupni izgled i dalje mladenački.

37.

Crtež u dokumentu od 17. studenog 1372. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 102.) ima dimenzije 3,2 x 2 cm. U većini elemenata ponavlja tipologiju prethodnih likova, no djeluje još mladolikije, pa je sasvim očito da je u pitanju svjesna koncepcija napuštanja stvarnog autoportreta.

38.

Crtež u dokumentu od 24. siječnja 1373. godine (Arhiv HAZU, D-V-102.) ima dimenzije 3,5 x 1,6 cm. Dosta je oštećen, ali je vidljivo da se po svim elementima uklapa u tipologiju crteža koji mu prethode.

39.

Crtež u dokumentu od 10. ožujka 1373. godine (KAS, Serija 669, dokument 113.) ima dimenzije 3,4 x 2 cm. Prikaz je malo razrađeniji od prethodnih, ali rađen nešto debljim linijama, manje oštrim perom, pa mjestimice, na sjenčanjima habita i na spoju kose i kape, linije izlaze iz okvira. Fizionomija je najslabija onoj na dokumentu od 2. studenog 1372. godine, ali za nijansu življa i realističnija.

40.

Crtež u dokumentu od 25. travnja 1373. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 258.) ima dimenzije 3,4 x 1,7 cm. Iako je po osnovnoj formi sličan ostalim crtežima iz kasne faze, prikazani lik bitno se razlikuje. Pomalo grube i neravne linije i ponovo naglašena bora pokraj oka definiraju lik sredovječnog muškarca. Iako nema dvojbe o tome da je u pitanju ista osoba, čini se da je na ovom

18. Svećenik Ilija, Notarski znakovi – autoportreti, kat. br. 49 do 53 (omjer 1,5 : 1)

Priest Helias's notarial signs – self-portraits, cat. nr. 49-53 (ratio 1.5:1)

crtežu, iz razloga o kojima možemo samo nagađati, Ilija odustao od sad već sasvim standardiziranog mladenačkog lika i vratio se stvarnom autoportretu.

41.

Crtež u dokumentu od 1. studenog 1373. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 104.) ima dimenzije 3,5 x 1,9 cm. Na njemu se vraća mladenačka tipologija zadana crtežima iz 1372. godine, čak i izrazitije prisutna zbog zaobljavanja brade i dinamičnog pokreta, no zadržana je naglašena bora pokraj oka.

42.

Crtež u dokumentu od 10. prosinca 1373. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 107.) ima dimenzije 2,9 x 1,3 cm. Lik izgleda nešto starije nego na prethodnom crtežu, prvenstveno zbog naglašenijih obrva i zašiljenije brade, ali u osnovi ipak mladoliko, pa se sasvim uklapa u tipologiju kasne faze.

43.

Crtež u dokumentu od 28. siječnja 1374. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 108.) ima dimenzije 3 x 1,7 cm. U pitanju je još jedan iz serije tipiziranih mladolikih likova, naglašene elegancije, unatoč nešto naglašenijim obrvama i bori pokraj oka, a za razliku od prethodnog nagnut je prema naprijed.

44.

Crtež u dokumentu od 9. travnja 1374. godine (Muzej grada Trogira, Zbirka obitelji Fanfogna Garagnin, Pergamene, inv. br. 1838. (65.)) ima dimenzije 3,5 x 1,8 cm. Vrlo je sličan prethodnom, no izostala je bora pokraj oka i pokret prema naprijed.

45.

Crtež u dokumentu od 3. siječnja 1375. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 282.) ima dimenzije 3,9 x 1,9 cm. Nastavlja seriju iste tipologije mladenačkih likova, iako su u odnosu na one iz ranijih godina nešto naglašenije bore oko očiju. No, očito je da je u pitanju unificirani notarski znak, koji tek na formalnoj razini ili razini sjećanja predstavlja stvarni autoportret.³⁹

46.

Crtež u dokumentu od 24. veljače 1375. godine (Arhiv HAZU, D-VI-14) ima dimenzije 3,6 x 1,5 cm. Sličan prethodnom, s tim da je za nijansu jače pomaknut prema

profilu, nos je zašiljeniji, kosa manje precizno definirana, a izostala je i bora pokraj desnog oka.

47.

Crtež u dokumentu od 28. svibnja 1375. godine (Muzej grada Trogira, Zbirka obitelji Fanfogna Garagnin, Pergamene, inv. br. 1840. (67.)) ima dimenzije 3,2 x 1,5 cm. Nastavlja isti unificirani model prikazanog lika, no nešto naglašenije obrve i položaj usnica ostavljaju dojam malo starijeg lika.

48.

Crtež u dokumentu od 4. veljače 1377. godine (HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 45.) ima dimenzije 3,3 x 1,8 cm. Iako u osnovi ponavlja sad već uobičajenu tipologiju, od većine ostalih razlikuje ga linija usnica kojom je definiran i različit psihološki izraz. Oči su nešto veće nego je uobičajeno, a kapa je na prednjem dijelu manje zaobljena.

49.

Crtež u dokumentu od 6. travnja 1377. godine (ASSM, Mapa 4, perg. br. 285.) ima dimenzije 3,9 x 1,7 cm. Lik se dijelom odvaja od tipa kasnih portreta nešto širim vratom, izostankom dinamičnog pokreta prema naprijed, manje zaobljenom glavom i općim dojmom nešto starijeg lika, iako ne tako izrazito kao na crtežima iz šezdesetih godina.

50.

Crtež u dokumentu od 31. siječnja 1378. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 115.) ima dimenzije 3,5 x 2,2 cm. Lik je ponovo mladolik, elegantan i dinamično pokrenut, po čemu se sasvim uklapa u tipologiju kasne faze.

51.

Crtež u dokumentu od 5. veljače 1378. godine (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 116.) ima dimenzije 3,5 x 1,9 cm. Sličan je prethodnom, ali zašiljenija brada i jače linije obrva čine lik malo starijim.

52.

Crtež u dokumentu od 20. veljače 1378. godine (HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 46.) ima dimenzije 3,4 x 1,5 cm. Dosta je oštećen pa su neki dijelovi teško čitljivi. Očita je sličnost s prethodnim crtežima, a bitnu razliku predstavlja tek zaobljenija brada.

53.

Crtež u dokumentu od 5. svibnja 1379. godine (HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 48.) ima dimenzije 3,5 x 1,6 cm. Još jednom je ponovljen isti mladoliki prikaz, iako je bora pokraj oka znatnije naglašena.

Bilješke

¹ NADA KLAIĆ – IVO PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar, 1976., 549.

² Državni arhiv u Zadru (dalje HR-DAZD), Zadarski bilježnici (dalje ZB), Presbiter Helyas (1378. – 1379.), B un, F un.

³ Arhiv samostana Sv. Marije (dalje ASSM), Mapa 3, perg. br. 176., Mapa 4, perg. br. 227, 240, 243, 246, 261, 264, 270, 276, 282, 285.

⁴ ASSM, Mapa 4, perg. br. 227.

⁵ ASSM, Mapa 4, perg. br. 240. Istovjetna se formulacija ponavlja na svim ostalim Ilijinim pergamenama u navedenom arhivu (br. 243, 246, 261, 264, 270, 276, 282, 285.).

⁶ HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 38, 45, 46, 48.

⁷ HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 235, 241, 245, 257, 258.

⁸ HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu (1059. – 1806.), Pergamene, br. 23, 74, 75, 76, 77, 81, 82, 86, 87, 88, 94, 95, 97, 98, 101, 102, 104, 107, 108, 115, 116.

⁹ HR-DAZD, Dominikanski samostan Sv. Dominika u Zadru (1228. – 1806.), Pergamene, br. 108, 111, 113.

¹⁰ HR-DAZD, Samostan klarisa Sv. Nikole u Zadru (1202. – 1798.), Pergamene, br. 225.

- ¹¹ Arhiv HAZU, D-V-50, D-V-102 i D-VI-14.
- ¹² Kaptolski arhiv Split (dalje KAS), broj inventara serije 669, dokument br. 113.
- ¹³ U Diplomatičkom zborniku objavljen je dokument od 12. rujna 1367. godine, pergamena iz arhiva Begna u Posedarju, koju je načinio „presbiter Helyas”, s notarskim znakom za koji je u bilješki navedeno da je u pitanju „muška glava” (*Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Sv. XIV. (priredili Tadija Smičiklas i Marko Kostrenčić), Zagreb, 1916., str. 91.). Nažalost, dio građe kojom se u pripremi Diplomatičkog zbornika služio Tadija Smičiklas u međuvremenu je izgubljen (*Vodič Državnoga arhiva u Zadru II* (urednik Josip Kolanović), Zadar, 2014., str. 525.), pa ovog dokumenta više nema u dostupnim zbirkama. Vjerujem da ipak nije uništen, pa se možda u budućnosti pojavi i poveća broj poznatih Ilijinih crteža. Također, sasvim je moguće da se u nekom od fondova ili zbirki koje su promakle mojoj pažnji nalazi još poneki crtež svećenika Ilije.
- ¹⁴ Razne zbirke u Državnom arhivu u Zadru broje ukupno više od tisuću i petsto pergamena, a zbirka pergamena u Arhivu Samostana Sv. Marije u Zadru preko šest stotina. Gotovo sve, osim kaptolskih i papinskih isprava, sadrže notarske znakove, pa mogu poslužiti kao iscrpno vrelo za analizu različitih likovnih rješenja.
- ¹⁵ Pritom mogu biti više ili manje likovno razrađeni, pa poneki od njih, poput znaka zadarskog svećenika Nikole Benediktova (ASSM, Mapa 5, perg. br. 437, 442, 444.), ipak otkrivaju određene likovne ambicije.
- ¹⁶ Detaljnije o korištenju notarskih znakova, s posebnim osvrtom na zadarske primjere, vidi u: BRANKA GRBAVAC, Srednjovjekovni notarski znakovi – primjer iz zadarskog notarijata, *Javni bilježnik*, 35 (2011.) 66-71., gdje je navedena i relevantna literatura. Među navedenim primjerima potvrđenim ilustracijama nalazi se i jedan od znakova notara Ilije (Arhiv HAZU, D-VI-14), za kojeg autorica navodi da je „na isprave koje je sastavljao kao svoj znak ucrtavao svoj autoportret” (str. 71.); Kao ilustrativne primjere fino koncipiranih notarskih znakova moglo bi se istaknuti one Vannesa Bernardi da Firmo (ASSM, Mapa 4, perg. br. 288.) ili Raymundusa de Modiis (ASSM, Mapa 4, perg. br. 316.).
- ¹⁷ BRANKA GRBAVAC, (bilj. 16), 71.
- ¹⁸ Ivo Petricioli uz riječ autoportret stavlja upitnik (bilj. 1), 549., a Branka Grbac to navodi kao jednostavnu činjenicu, BRANKA GRBAVAC (bilj. 16), 71.
- ¹⁹ ASSM, Mapa 3, perg. br. 176.
- ²⁰ Najraniji od sada poznati primjer datiran je 4. ožujka 1361. (ASSM, Mapa 3, perg. br. 227.), a najkasniji 5. svibnja 1379. (HR-DAZD, Općina/Komuna Zadar (1300. – 1561.), Pergamene notariles, br. 48.).
- ²¹ Treba pretpostaviti da je Ilija tijekom dugogodišnje bilježničke karijere mogao načiniti i preko tisuću javnih isprava na pergameni, (vidi bilj. br. 23), dakle nacrtati i toliko notarskih znakova. Malo je vjerojatno da je to svaki put radio bez predloška.
- ²² Čini se da je kao javni bilježnik također obavljao i posao pisara u zadarskom kaptolu. Naime, u jednoj kaptolskoj ispravi,

datiranoj 8. ožujka 1379. godine, koja donosi prijepis isprave kralja Ludovika od 10. svibnja 1377. godine, navedeno je: ... *predictas literas per presbiterum Helyam notarium ex imperiali auctoritate publicum et autenticum et in hac parte scribam nostrum hic die uerbo ad uerbum secum copiari ...* (HR-DAZD, Benediktinski samostan Sv. Krševana u Zadru (918. – 1806.), Pergamene, br. 268.). Vrijedi napomenuti da je upravo ova isprava opremljena djelomično oštećenim voštanim pečatom, s likovno vrlo uspješnim prikazima stojećih likova Bogorodice s Djetetom, sv. Stošije i sv. Krševana pod gotičkim arkadama (vidi u: IVO PETRICIOLI, Prilog zadarskoj sfragistici, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 10(4) (1972.). 121-123). Budući da je taj oblik i izgled pečata zadarskom kaptolu dodijelio kralj Ludovik 21. siječnja 1371. godine (ANTE GULIN, *Hrvatska crkvena srednjovjekovna sfragistika*, Zagreb, 1988., 308.), ne treba sasvim isključiti mogućnost da je nacrt za njegovu izradu načinio upravo Ilija.

- ²³ Pedesetak isprava na pergameni u rasponu od osamnaest godina ne upućuje na osobito razvijenu bilježničku djelatnost. Međutim, dio sačuvanih spisa u Državnom arhivu u Zadru svjedoči da je tijekom nešto više od pola godine, od 12. listopada 1378. do 17. svibnja 1379. godine, napisao skoro sedamdeset isprava (HR-DAZD, ZB, Presbiter Helyas, B un). Ni obimom teksta pojedinih ugovora, ni ukupnom količinom dokumenata, njegova bilježnička djelatnost nije bila na razini pravih profesionalaca, poput Petrusa Perenčanausa, Petrusa de Serčana ili Articutiusa de Rivignano, ali je i pretpostavljeni tempo od desetak do petnaest isprava mjesečno zacijelo osiguravao izvor prihoda koji mu je omogućavao određenu slobodu. Također, ako je sve vrijeme svoje djelatnosti održavao takav tempo djelatnosti, jednostavna matematika dovodi nas do broja od preko dvije tisuće isprava načinjenih tijekom osamnaest godina.
- ²⁴ To uostalom odgovara i temeljnoj svrsi notarskih znakova, koji u grafičkoj formi zapravo predstavljaju osobu samog bilježnika, to jest predstavljaju nešto poput njegova pečata.
- ²⁵ U tom smislu ilustrativne su razlike među crtežima koji su načinjeni istog dana (dva crteža od 17. studenog 1366. i dva crteža od 6. ožujka 1368. godine).
- ²⁶ Među bilježničkim se spisima povremeno nailazi na razne sitne crteže, obično na marginama ili na slobodnim dijelovima papira. Najčešće je to stilizirani prikaz ruke koja prstom upire na dio teksta, no ponegdje i crteži ljudskih glava, ali mahom bez ikakve likovne izražajnosti. Ipak, ima i nešto ambicioznijih pokušaja. Tako se na margini jedne pergamene iz 1468. godine u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu nalazi lijep prikaz dupina (zahvaljujem kolegi Arsenu Duplančiću koji me upozorio na taj crtež). U spisima zadarskog bilježnika Jerolima Vidulića nalazi se pregršt različitih crteža (IVO PETRICIOLI, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb, 1972., 90.), no to je sasvim izniman slučaj (EMIL HILJE, *Zadarski graditelj Vidul Ivanov i njegovi sinovi, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47 (2005.), 173., bilj. 161.). Zanimljivi su i spisi zadarskog bilježnika Iohannesa Philippusa Raymundusa s početka 16. stoljeća, u kojima je inicijal „I” redovito naglašen, a vrlo često i dekorativno razveden, ponekad čitav u obliku bodeža ili mača, da bi u pojedinim slučajevima bio i figuralno ukrašen, najčešće cvjetićima u donjem dijelu, a u

nekoliko primjera stiliziranim glavama ptica ili likova riba u gornjem dijelu. Na jednom se inicijalu pojavljuje nevješto nacrtana magareća glava, a na jednom neka vrsta maske. No možda najzanimljiviji primjer predstavlja maleni karikaturni portret nacrtan na cedulji ubačenoj u spise iz sedamdesetih godina 15. stoljeća u splitskom bilježničkom arhivu (HR-DAZD, Stari splitski arhiv, Kut. 13, Sv. 30/1, fol. 132a). Poput Ilijinih autoportreta, posjeduje određenu dozu crtačke vještine i uvjerljivosti, a uz crtež je i zapis: *fiatur Bernardinus Flori de Spaletto*. Međutim, nije jasna veza s tekstem na suprotnoj strani cedulje, pa ni datacija samog crteža nije pouzdana, premda rukopis upućuje na konac 15. stoljeća. Ipak, svi navedeni primjeri su više od stoljeća mlađi od Ilijinih autoportreta.

²⁷ Još jednom, ne mogu zaobići usporedbu s crtežima profesora Petriciolija, koje on sam nikada nije smatrao umjetničkim djelima, ali koji su svejedno nastajali kao plod likovnog i umjetničkog senzibiliteta koji je nesumnjivo posjedovao. Dio tih crteža nedavno je upotrijebljen u likovnoj opremi časopisa *Ars Adriatica* 4 (2014.), a sklon sam vjerovati da će u nekoj budućnosti te „crtkarije” privući pažnju povjesničara umjetnosti.

²⁸ Stručnjaci koji se bave srednjovjekovnim notarskim znakovima mahom nisu povjesničari umjetnosti, pa su više zainteresirani za tipologiju, a manje za likovnu dimenziju znakova. Općenito o tipologiji notarskih znakova vidi u: GIOVANNA CRESCIAMANO, *Forme del signum tabellionis*, u: *Segni manuali e decorazione nei documenti siciliani* (ur. Diego Ciccarelli), Palermo, 2002., 23-27., s pregledom starije literature.

²⁹ Indikativna je u tom smislu grupa antropomorfnih notarskih znakova iz 13. stoljeća u Archivio di Stato u Milanu, izrazito groteskni obilježja, ali među kojima je moguće utvrditi neke veze između izgleda prikazanog lika i identiteta (imena) bilježnika. Tako je notarski znak Guglielma de Vultu ljudska glava koja predstavlja lice (*volto*), znak Giovannija Boccardusa sasvim shematski prikaz ljudske glave s izrazito naglašenim ustima (*bocca*), dok Guglielmo Aperioculus kao svoj znak upotrebljava crtež ljudskog oka (*oculus*). Međutim, veza ostalih antropomorfnih znakova iz navedene grupe s identitetom bilježnika nije razvidna (LUCA FOIS, *Signa parlanti o grafici di notai Milanesi duecenteschi*. Utilizzo, tipologie, repertorio, *Annuario dell'Archivio di Stato di Milano* 2013, Milano, 2013., 15.).

³⁰ U tom kontekstu posebno je zanimljiv znak Ubertusa Decembra de Viglevana na pergameni od 11. kolovoza 1399. godine, ljudska glava s očitim portretnim karakteristikama (Archivio di Stato di Siena, Diplomatico, Diplomatico Riformagione Balzana, Pergamena 074 - Internetski izvor: <http://san.beniculturali.it/web/san/dettaglio-oggetto-digitale?pid=san.dl.SIAS:IMG-00021608>, pristupljeno 18. 6. 2016.).

³¹ Nagađanja o Giottovu autoportretu u povorci blaženika na sceni *Posljednjeg suda* u kapeli Scrovegni vjerojatno su utemeljena, ali u tom je slučaju riječ o pomalo idealiziranom autoportretu. Također, može se samo nagađati da se u barem jednom od brojnih izrazito portretnih likova koje je naslikao Altichiero da Zevio krije i njegov autoportret. No, karakter tih monumentalnih fresaka ne čini ih pogodnima za usporedbu sa skromnim minijaturnim crtežima, koji uz to posjeduju i ponešto karikaturne odlike.

³² Općenito o srednjovjekovnim autoportretima vidi u: JAMES HALL, *The Self-portrait: A Cultural History*, London, 2014., 17-29.

³³ U istom kodeksu, u dijelu teksta koji potječe od različite ruke, nalazi se na margini folije 2r prikaz pisara (kopista?).

³⁴ Vidi: MICHAEL CAMILLE, *Image on the Edge: The Margins of Medieval Art*, London, 1992., 23-26.; JAMES HALL (bilj. 29), 24.

³⁵ U istom kodeksu, na foliji 39v, još jednom je dočarano ubacivanje ispuštenog stiha psalma, ali s dva lika, jednim koji vuče stih i glavom drugog koji izviriše iz teksta i prihvaća ga. Lik koji vuče stih nije odjeven u redovničko ruho nego poput zanatlije i nema izrazitijih portretnih karakteristika. Međutim, glava drugog lika, koja vjerojatno prikazuje pisara, posjeduje određene portretne, karikaturno istaknute karakteristike.

³⁶ Kao prostorno i vremenski bliži, iako tridesetak godina mlađi, treba spomenuti autoportret (?) glagoljaša Butka Krbavca unutar inicijala „B” u tzv. „Berlinskom misalu” iz 1402. godine (Berlin, Staatsbibliothek, Missale romanum, slav. Ms. Ham. 444, fol. 166v), načinjenom za samostan Sv. Jurja kod Obrovca (MARIJA PANTELIC, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, Radovi staroslavenskog instituta*, 5 (1964.), 13.). Također je i za prikaz redovnika koji kleči podno *Raspeća*, u *Missale zagrebiense* iz 14. stoljeća (Zagreb, Metropolitana, Mr 62, fol. 77), iznesena pretpostavka da predstavlja autoportret iluminatora (ANDELKO BADURINA, *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb, 1995., 104.), ukoliko nije riječ o vlasniku misala (*Minijatura u Jugoslaviji*, katalog izložbe, Zagreb, 1964., 290.).

³⁷ Opće je mjesto gotičke likovne kulture da je „portretnost” prisutnija na rubovima glavnih likovnih strujanja, to jest na prikazima niže razine važnosti (MICHAEL CAMILLE, *Gothic Art - Glorious Visions*, London, 1996., 164.).

³⁸ U pitanju je vrsta kape poput onih koje se danas nazivaju „francuskim” ili „baskijskim”.

³⁹ Najvjerojatnije je upravo ovaj crtež poslužio prof. Petricioliju za ilustraciju srednjovjekovne kulture odijevanja (NADA KLAIC - IVO PETRICIOLI, (bilj. 1), 549.

Summary

Self-Portraits of Helias, a 14th-century notary from Zadar

Notarial signs serving to authenticate private and public legal documents emerged in Dalmatia during the 12th century, and by the late Middle Ages they had become a mandatory part of official documents written on parchment for the legal parties. These signs were graphic as a rule: more or less elaborate drawings with decorative motifs, occasionally with integrated typography, yet without any figural elements. Among the very diverse forms of notarial signs preserved in Croatian archives, that of Split's canon and Zadar's notary Helias deserves special attention: instead of using a simple graphic symbol, he depicted a young man's torso, which for several reasons may be presumed to be his self-portrait. More than fifty notarial signs by Helias have been preserved, but it may be presumed that he produced more than a thousand during more than two decades of his career as a notary.

These signs are drawing of very small dimensions (3 x 1.5 cm on the average) and most probably not a result of "artistic" ambition, presuming that such terminology applies at all to the visual production of the time. As many other literate men, Helias probably indulged in drawing and incorporated some of this inclination and skill into his work in a peculiar manner. Over the period of two decades, the depicted figure went through several transformations. Starting from a relatively realistic and quite detailed depiction, in the second phase Helias simplified the drawing and enhanced its elements of caricature, ending with a partially stylized and unified version of his sign. Generally speaking, his drawings were closer to the

genre of caricature than an official visual representation, which is why he could style them rather freely as compared to the norms that could be observed in the professional circles, especially in the monumental painting of the 14th century. Despite the fact that they seem somehow timeless, their visual features indicate certain knowledge of the formal language of representative painting. Helias's skilful handling of lines and the ease with which he used a minimum of expressive devices to outline not only the portrait itself, but also the psychological characteristics of the depicted person, are basically a legacy of Gothic visual culture.

Self-portrait as a form, albeit absent at least declaratively from medieval monumental painting, was nevertheless present, even if quite rarely and only in isolated cases, in medieval miniature painting (e.g. the self-portraits of St. Dunstan, the notary Vigil, the painter Hildebertus and his assistant Everwinusa, friar Rufillus, the nun Gude, the miniature painter Matthew Paris, or the illuminator Richard de Montbaston and his wife Jeanne). Nevertheless, the paucity of such examples, as well as the spatial and temporal (partly also cultural) distance, makes it difficult to assess the place of Helias's self-portraits within a broader context. In any case, the group of some fifty portraits from the 14th century, regardless of their dimensions and character, is certainly a peculiar phenomenon in the context of European visual culture. The key point is thereby not the artistic quality of the drawings, but rather the variety of visual communication in 14th-century Dalmatia.